

RYSZARD WRÓBEL OFMConv, *Prawdziwie, ten człowiek był Synem Bożym! Lectio divina do opisu Męki i Zmartwychwstania w Ewangelii według św. Marka*, Studio Perbene, Kraków 2010, 453 s.

Właściwe odczytywanie Pisma Świętego jest wielką pomocą w życiu duchowym każdego chrześcijanina. Ważne jest, by również osoby nieposiadające specjalistycznego wykształcenia teologicznego mogły z niego coraz lepiej korzystać.

O. Ryszard Wróbel OFMConv zdobył licencjat nauk biblijnych w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie i doktorat z homiletyki na Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. W omawianej książce przedstawia kolejne fragmenty ostatnich rozdziałów Ewangelii św. Marka ukazujących Mękę i Zmartwychwstanie Chrystusa. Autor podzielił materiał na dwanaście scen:

- Spisek przeciw Jezusowi i zdrada Judasza [Mk 14, 1-2 i 10-11],
- Namaszczenie w Betanii [Mk 14, 3-9],
- Przygotowanie Ostatniej Wieczerzy i ustanowienie Eucharystii [Mk 14, 12-16 i 14, 22-25],
- Zapowiedź zdrady i pojmanie Jezusa w Ogrójcu [Mk 14, 17-21 i 43-52],
- Modlitwa w Ogrodzie Oliwnym [Mk 14, 32-42],
- Jezus przed Wysoką Radą [Mk 14, 53. 55-65],
- Przepowiednia zaparcia się Piotra i zaparcie się Piotra [Mk 14, 26-31 i 54. 66-72],
- Jezus przed Piłatem [Mk 15, 1-20a],
- Ukrzyżowanie Jezusa i wyszydzenie na krzyżu [Mk 15, 20b-32],
- Śmierć Jezusa i Jego pogrzeb [Mk 15, 33-47],
- Pusty grób [Mk 16, 1-8],
- Ukazywanie się Jezusa i wniebowstąpienie [Mk 16, 9-20].

W każdej ze scen autor najpierw przedstawia jako „słowo życia” sam tekst biblijny, potem „uwagi egzegetyczne” oparte na głębokiej analizie tekstu oryginalnego i solidnej literaturze, dalej „rozważanie” stanowiące refleksję teologa, która pozwala lepiej zrozumieć znaczenie opisywanych wydarzeń w świetle historii zbawienia, „życie słowem”, czyli wezwanie do refleksji i konsekwencji wynikające dla nas wszystkich z rozważanych słów. Jest jeszcze „echo słowa”, czyli miejsce na osobiste notatki czytelnika. Książka daje odpowiedzi na wiele pytań, jakie nasuwają się czytelnikom, i ukazuje rzeczywistość męki i zmartwychwstania Chrystusa na tle epoki, środowiska judaistycznego, działania rzymskiego aparatu władzy i postaw ludzi znajdujących się nagle w trudnych sytuacjach wymagających szybkiego, zdecydowanego wyboru. Autor pisze pięknym, komunikatywnym językiem, ułatwiającym czytelnikowi zrozumienie i przyswojenie przekazywanej treści.

Bibliografia, w większości obcojęzyczna, zawiera wiele wartościowych pozycji pomocnych zarówno dla przeciętnego czytelnika, jak też w pracy naukowej.

Książka pozwala głębiej wniknąć w treść natchnionego przekazu ewangelisty o mękę i zmartwychwstaniu Chrystusa. Pokazuje też sposoby zachowania się ludzi, które powtarzają się w różnych czasach i miejscach. Także i dzisiaj warto je rozważyć i podjąć refleksję nad własnym życiem. Jest to cenny przykład aktualizacji, pokazanie, że żywe słowo Boże może i powinno w bardzo konkretny sposób kształtować postawy chrześcijan.

Warto zwrócić uwagę również na wcześniejsze pozycje autora z tej serii *Lectio divina* wybranych fragmentów Ewangelii św. Marka: *Być uczniem Jezusa: przywilej czy zadanie?*, Kraków 2006 (1), w której rozważa Mk 1, 16-20; 2, 13-17; 3, 13-19; 6, 7-13. 30-33; 8, 27-38; 9, 30-32. 38-41; 10, 1745; 13, 5-13; 16, 15-20, oraz *Jakim prawem to czynisz? Spory z Jezusem*, Kraków 2007 (2), która dotyczy Mk 11, 27-12, 37.

Wszystkie publikacje mogą zainteresować zarówno teologów i duszpasterzy, jak i wiernych zainteresowanych pogłębieniem swego życia w Kościele i przyczynić się, by

polska religijność bazującą często na uczuciowych przeżyciach stawała się coraz bardziej świadoma i głęboka. Autor daje świadectwo wysokiej kultury naukowej, religijnej i humanistycznej, jest znakomicie przygotowany do mądrej popularyzacji i kształtowania w ten sposób dojrzałej postawy religijnej polskich katolików.

Kraków

TOMASZ MARIA DĄBEK OSB

rola w tekstach biblijnych dotyczących nieba (Za 3, 1–7; Hi 1, 6–12; 2, 1–7; 16, 9; 30, 21) i ziemi (2 Sm 24, 1; 1 Krn 21, 1; Lb 22, 22nn). Ponadto autorka omawia zazdrosnego demona Asmodeusza.

Siódmy krótki rozdział poświęcony jest teologii istot demonicznych zamiast demonologii. Na podkreślenie zasługuje paragraf poświęcony ikonografii demonów przedstawiający obrazy, malowidła, figury, zachowane sceny mitologiczne z obszaru Bliskiego Wschodu i Egiptu (s. 306–318). Autorka korzystała tu z bogatej inspiracji szwajcarskiej szkoły fryburskiej (O. Keel).

Do osiągnięć autorki, poza uwzględnieniem współczesnej bibliografii, należy ustalenie własnego przejrzystego podziału istot demonicznych, wykorzystanie tekstów ugaryckich, egipskich, asyryjskich, sumerskich oraz przedstawień ikonograficznych z kręgu Bliskiego Wschodu i Egiptu.

Poznań-Bygoszcz

JERZY WOŹNIAK CM

JAN FLIS, *Vater unser im Himmel. Tiefsinnige Schönheit des Herren- und Kirchengebetes*, Verlag Berger, St. Pölten-Stettin 2011, 316 s.

W lipcu 2011 roku ukazała się *Vater unser im Himmel* – kolejna książka ks. prof. Jana Flisa, kierownika Katedry Egzegezy i Teologii Biblijnej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Szczecińskiego, wykładowcy w Philosophisch-Theologische Hochschule St. Pölten i proboszcza austriackiej parafii, który pokazał w sposób pogłębiony i oryginalny piękno Modlitwy Pańskiej. Jej „słowa przekraczają granice ludów, narodów i kontynentów” (s. 11). Modlitwa zakorzeniona w Nowym Testamencie (Mt 6, 9–13; Łk 11, 2–4) towarzyszy nam od dzieciństwa i, jak zauważył autor, „nie było takiego momentu w historii Kościoła, w którym by się nią nie modlono. Słowami *Ojciec nasz* modli się prawie jedna trzecia ludzkości, w więcej niż 1200 językach i dialektach” (s. 11).

Powodów do napisania monografii, jak podaje sam autor, było kilka. Po pierwsze: słownictwo. W modlitwie spotykamy terminy zaczerpnięte z języka biblijnego i niektóre z nich wydają się nieco anachroniczne. Stąd pożyteczne jest przybliżenie ich znaczenia współczesnemu orantowi. Po drugie: dzisiejszy człowiek, któremu wydaje się, że jest całkowicie wolny, zapomina, iż jest jednocześnie członkiem wspólnoty, która ma jednego Ojca w niebie. Trzecim powodem napisania książki są względy osobiste autora. Modlitwa ta nie tylko towarzyszy mu od dzieciństwa, ale zaznaczyła kolejne etapy jego pracy naukowej.

Monografia obejmuje dwie części, poprzedzone wprowadzeniem (s. 17–20). Literacki wstęp do monografii stanowi *Hymn o Ojciec nasz* (s. 21–29) napisany prozą poetycką, a zakończenie jest lamentacją (s. 287–296). Pierwsza część książki (s. 31–136) poświęcona jest egzegezie *Ojciec nasz*. Autor analizuje ten tekst i przedstawia go jako pełną ufności modlitwę Kościoła pojmowanego jako rodzina Boża. Oryginalne jest spojrzenie na strukturę modlitwy. Zwykle egzegeci widzą tu tylko inwokację i siedem modlitewnych prośb. Ks. Flis oddziela wstępną inwokację, następnie ukazuje oryginalnie dwie

trójstrofowe części. Pierwsza (s. 63–82) ukierunkowana jest na wychwalanie Boga Ojca. Druga (s. 83–105) zawiera prośby człowieka do Wszechmocnego. Finałem modlitwy *Ojcie nasz* jest oryginalnie interpretowane zakończenie (s. 106–136). Autor stwierdza, że „modlący zwracają się pełni ufności do Ojca w niebie, ponieważ są w pełni świadomi, że Zły i zło są prawdziwym niebezpieczeństwem dla ludzkiego życia. Ludzie mogliby się okazać zbyt słabi wobec pokus” (s. 106). Dlatego pozostaje człowiekowi udać się pod Jego Bożą opiekę. Kilka stron dalej czytamy, iż „nie możemy przyjąć, że tzw. *mysterium iniquitatis* stanowi ostatnie słowo. Ostatnie słowo ma zawsze Bóg, do którego zwraca się modlący Kościół: ... «zbaw nas ode złego»” (s. 116).

W kolejnych podrozdziałach autor szczegółowo analizuje poszczególne wyrazy i zwroty, które znalazły się w Mateuszowej wersji modlitwy. Wyjaśniając poszczególne terminy i przedstawiając ich rozumienie w czasach Chrystusa, ks. Flis proponuje współczesną interpretację, zgodną z myślą przekazu biblijnego. W ten sposób angażując czytelnika, zachęca, by np. w wieczornej modlitwie zwrócić się do Boga „Tato”, „Tatusiu” czy „kochany Ojcie”. Według autora taka forma zwrócenia się do Boga lepiej odzwierciedli naszą bliskość i miłość aniżeli „oficjalne” „Ojcie”. Książka jest nie tylko akademickim wykładem, ale jednocześnie skłania czytelnika do konkretnego modlitewnego działania. Ks. Flis pomaga czytelnikowi określić swoje miejsce i widzieć siebie jako dziecko kochane przez Boga, a w Bogu kochającego Ojca.

W drugiej części autor (s. 137–286) odwołuje się do interpretacji modlitwy, które znalazły w literaturze. Dzięki antologicznemu zestawieniu różnych wypowiedzi lepiej wyraża się głębokie piękno Modlitwy Pańskiej i Kościoła. W ciągu całej historii Kościoła wielu autorów podejmowało próbę interpretacji tej modlitwy. Oprócz nauczania *Katechizmu Kościoła Katolickiego* znajdziemy w tej części książki rozważania m.in. świętych i błogosławionych (Franciszka z Asyżu, Teresy z Avili, Matki Teresy z Kalkuty, Jana Pawła II), kardynałów i biskupów (Stefana Wyszyńskiego, Klause Hemmerle), teologów i biblistów (Gerharda Lohfinka, Czesława Stanisława Bartnika, Leonarda Boffa). Oprócz refleksji *stricte* teologicznych spotykamy zebrane zamyślenia poetyckie Marcina Lutra, Daga Hammarskjölda czy samego autora. To świadczy o niemalże benedyktyńskiej pracy autora przy zebraniu tak obszernej (ponad 150 stron) antologii.

Pomimo wielu dotychczasowych opracowań nt. *Ojcie nasz*, książka wnosi nowe spojrzenie na tę modlitwę. O oryginalności książki świadczą np. fraszki autorstwa prof. Jana Flisa.

Książka jest skierowana do współczesnego, zabieganego człowieka. W swej interpretacji *Ojcie nasz* autor wynajduje szczegóły, które dotychczas umknęły innym interpretatorom. Przypomina, że jako Kościół jesteśmy jedną rodziną, która woła do Boga: Nasz Ojcie. Powinno to odcisnąć na naszym życiu piętno braterskiej miłości. Autor w swojej książce zadaje czytelnikowi pytania: Czy rzeczywiście tak jest? Czy czytelnik czuje się i postępuje jak dziecko Boże?

Pomocą w lekturze książki jest umieszczenie wprowadzeń i podsumowań rozdziałów i podrozdziałów. Za drobny minus można uznać brak indeksu osobowego, co pozwoliłoby łatwiej odnaleźć wypowiedzi konkretnych autorów zestawione w antologii.

Ostatecznie jednak należy stwierdzić, że czytelnik otrzymuje do ręki dobrą książkę, przypominającą nam, że dzisiejszy człowiek nie jest osamotniony, bo ma Ojca, który

kocha wszystkie swoje dzieci. Kończąc, należałoby życzyć autorowi zainteresowania czytelników w krajach języka niemieckiego i oczekiwać możliwie szybkiego wydania książki w języku polskim.

Szczecin

KS. TOMASZ ZAKLUKIEWICZ

Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten, herausgegeben von Heinz-Josef Fabry, Ulrich Dahmen, t. 1, Kohlhammer, Stuttgart 2011, XXIV + 1096 [556] s.

Od kilku miesięcy wszyscy zainteresowani historiografią i teologią biblijną mają możliwość korzystania z cennej publikacji w postaci *Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten* (*Słownika teologicznego do tekstów qumrańskich*). Redaktorem naczelnym słownika opublikowanego nakładem Wilhelm Kohlhammer Verlag jest prof. Heinz-Josef Fabry, pracownik Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma w Bonn oraz prof. Ulrich Dahmen z Instytutu Teologii Katolickiej Uniwersytetu Alberta-Ludwika w Siegen.

Końcowe lata ubiegłego wieku, naznaczone rekonstrukcją, odczytaniem i publikacją wszystkich tekstów znad Morza Martwego, otworzyły drogę najpierw do opracowania konkordancji do pism wspólnoty z Qumran¹, a nieco później – konkordancji do qumrańskich tekstów biblijnych². Zaowocowało to wzmożonymi badaniami dokumentów i lepszym poznaniem życia i tradycji esseńczyków. To z kolei umożliwiło w 2007 roku rozpoczęcie prac nad *Słownikiem teologicznym do tekstów qumrańskich*, którego celem jest przedstawienie poglądów teologicznych starożytnej wspólnoty znad Morza Martwego. Na zaprezentowane w pierwszym tomie słownika hasła (jest ich w sumie 254: od *ʾāb* do *hātām*) złożyły się specjalistyczne badania 107 fachowców. Reprezentują oni niemalże wszystkie najważniejsze ośrodki naukowe świata: od Kanady (uniwersytety w Toronto, Hamilton, Langley, Montrealu, Quebec i Wolfville) po Australię (Perth) i od Filipin po Stany Zjednoczone (Atlanta, Austin, Azusa, Cedar Falls, Chapel Hill, Denver, Fayette, Minnesota, New Haven, Notre Dame, Nowy Jork, Oakland, Pasenda, Portland, Princeton, Provo, Saint Paul, San Diego, Steubenville, Tallahassee, Waco i Williamsburg). Z Europy największy wkład w opracowanie haseł mają specjaliści ze środowisk naukowych Niemiec (uniwersytety w Berlinie, Bochum, Bonn, Greiswaldzie, Koblenz-Landau, Marburgu, Monachium, Münster, Rostocku i Tybindze). Do prac włączyli się także naukowcy działający w Wielkiej Brytanii (Birmingham, Manchester, Cambridge i Londyn), Francji (EPHE-Sorbona i Angers) i Holandii (Leiden, Tilburg, Groningen). Nie zabrakło też wkładu specjalistów z uniwersytetów izraelskich (Hajfa, Jeruzalem, Tel Aviv) i włoskich (Rzym, Siena, Turyn). Te imponującą listę zamykają ośrodki naukowe Austrii (Wiedeń,

¹ *Dead Sea Scrolls Concordance*, t. 1: *The Non-Biblical Texts from Qumran*, by M. G. Abegg, Jr. with J. E. Bowley & E. M. Cook & in consultation with E. Tov, Leiden-Boston 2003.

² *Dead Sea Scrolls Concordance*, t. 3: *Biblical text from Qumran and Other Sites*, by M. G. Abegg, Jr. with J. E. Bowley & E. M. Cook & in consultation with E. Tov, E. C. Ulrich, Leiden-Boston 2010.

Innsbruck) i Belgii (Leuven) oraz Europy Północnej: Norwegii (Oslo), Danii (Kopenhaga), Finlandii (Helsinki) i Szwecji (Uppsala).

Teksty wspólnoty z Qumran, które sporządzane były pomiędzy pismami Starego i Nowego Testamentu (IV wiek przed Chrystusem – I wiek po Chrystusie), pozostawały w bezpośrednim związku z literaturą innych grup religijnych okresu międzytestamentalnego i przygotowały grunt pod wczesne chrześcijaństwo i ruchy apokaliptyczne. Określenie dokładnej relacji, jaka istniała pomiędzy reprezentantami tych społeczności, a zwłaszcza wzajemnych uwarunkowań i wpływów teologicznych możliwe jest jedynie poprzez szczegółową analizę leksemów stanowiących budulec pism. Na dany leksem składa się bowiem nie tylko znaczenie leksykalne słowa i zespół wszystkich jego funkcji gramatycznych, ale także formy językowe reprezentujące leksem i jego funkcje w tekście. Autorzy poszczególnych opracowań *Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten* przedstawiają więc walory semantyczne słów, ukazują ewolucję języka hebrajskiego, wpływy aramejskie, greckie i perskie oraz sukcesywne powiększanie pola semantycznego poszczególnych wyrazów. Słownik pozwala dostrzec różnorodność i złożoność judaizmu przełomu czasów, niesie pomoc w etymologicznym i semantycznym rozumieniu Biblii hebrajskiej, zwłaszcza wpływów, jakie mogły wywrzeć na jej ostateczny kształt pisma qumrańskie. Publikacja jeszcze bardziej poszerza naszą wiedzę o wspólnocie z Qumran w zakresie takich ważnych myśli teologicznych, jak np. zmartwychwstanie, mesjanizm, apokaliptyka, eklezjologia itp.

Struktura poszczególnych artykułów przypomina tę, którą znamy z *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* przygotowanego również pod redakcją prof. Heinza Josefa Fabry'ego³. Chociaż w odniesieniu do tekstów z Qumran – ze zrozumiałych względów – nie udało się do każdego z haseł zawartych w *Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten* zastosować tych samych reguł, co w *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, to jednak zainteresowany (1) znajdzie w słowniku informacje o liczbie, randze, przeznaczeniu i funkcji dokumentów, w których występuje dany termin; (2) zapozna się z historią ważniejszych pism; (3) dowie się, ile razy dane słowo występuje w odnalezionych dokumentach i jaka jest jego relacja (zgodność lub odmienność) do analogicznych terminów w Biblii hebrajskiej; ponadto (4) pozna faktyczne znaczenie świeckie, religijne i teologiczne danego słowa, a także jego synonimy i antonimy; (5) odnajdzie informacje dotyczące stosunku „terminu qumrańskiego” do jego odpowiednika w LXX; (6) a także związki z literaturą apokryficzną i pismami starożytnych historyków; oraz (7) odniesienia do literatury rabinicznej i pism Nowego Testamentu.

Theologisches Wörterbuch zu den Qumrantexten jest cennym owocem ponad sześćdziesięciu lat badań nad tekstami qumrańskimi. Wartość słownika widoczna jest zarówno w rzetelnej analizie tekstów źródłowych, jak i w szerokim przeglądzie związanych z poszczególnymi zagadnieniami światowych publikacji naukowych. Każde z haseł zaopatrzone zostało bowiem we właściwą bibliografię związaną z podejmowanymi zagadnieniami. Dużą zaletą jest również czytelność prezentacji oraz zestawienie słów kluczowych (niemieckich) pojawiających się w tekście.

³ *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, in Verbindung mit G. W. Anderson [i in.] hrsg. von G. J. Botterweck und H. Ringgren, t. 1–10, Stuttgart 1970–2001.

Po ogólnych opracowaniach tekstów qumrańskich często powierzchownych i nie zawsze szczęśliwych, słownik, którego kolejny tom (drugi z zapowiadanych trzech) ukaże się pod koniec 2012 roku (terminy z zakresu *tet-samech*), z pewnością pozwoli nam dokładniej poznać duchowy świat okresu międzytestamentowego, lepiej zrozumieć idee i myśli ksiąg Starego Testamentu, a także nurty teologiczne z początków literatury żydowskiej oraz zagadnienia leżące na pograniczu judaizmu i hellenizmu, jak i te, które tworzyły podwaliny Nowego Testamentu i teologię wczesnego Kościoła. Można się spodziewać, że takie gruntowne i całościowe ujęcie teologii wspólnoty qumrańskiej otworzy nowy etap w studiach nad zagadnieniami związanymi z historią biblijną i Pismem Świętym.

Warszawa-Gnieszno

KS. MIROSLAW JASINSKI